

Qashqadaryo Vohasida Antik Davrida Kechgan Tarixiy Jarayonlar (Moddiy Madaniyat Na'munalari Asosida)

Komolov Firuz Zoxir o'g'li
Oriental universiteti magistranti

Antik davrda (mil.avv IV asrning oxiri milodning IV asri) O'zbekistonning janubiy o'lkasi bo'lmish Qashqadaryo vohasi aholisi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan bog'liq bir qataor muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Tadqiq qilinayotgan o'lka O'zbekistonda antik davr markazlashgan davlatlarning vujudga kelishi va rivojlanishi jarayonidan chetda qola olmas edi.¹

Mil.avv III-II asrlar bo'sag'asida sharqiy Qashqadaryoning poytaxti Sho'robsoy vohasidan Osuvdaryoning o'rta oqimiga, Kitob shahri rayoniga ko'chadi. Kitob shahrining hozirgi imoratlari ostida mil.avv III asr milodiy VII asr qatlamlari yashirinib yotibdi. Antik davrda madaniy aloqalar va o'zar ta'sir (grek va mahalliy madaniyatlar qo'shilishi) shuningdek savdo va pul munosabatlarning jadal rivojlanishi bilan izohlanadi. Bularning barchasi markaziy osiyo turli viloyatlari o'rtasida rasmiy aloqa va savdo yo'llarning shakllanishiga olib keladi.² Antik davr arexologik manbalari Qashqadaryo vohasi aholisining qadimgi diniy qarashlari bilan bog'liq masalani o'rta qo'yish imkonini berdi. Tadqiqotchi olimlarning fikriga tayangan holda A Omelchenko Janubiy So'g'dning sharqiy qismidagi antik davr manzilgohlarni topologik va ichki tuzulishini quydagicha o'rganib chiqadi: Viloytning markaziy shahri (Suse-Kitob, maydoni 40gektar) alohida tumanlarning sobiq markazlari bo'lgan turli joylarda joylashgan yirik manzilgohlar (Sho'robsoydagi Saroytepa-Olvontepa, maydoni 8-9 gektar: Ayoqchisoydagi-Kattajartepa maydoni 6.5 gektar: Toldisoy va Guldarasoydagi Qayrag'ochtepa I va Qayrag'ochtepa II maydoni 10-20 gektar: Qorabog'daryodagi Kattakontepa maydoni 7-8 gektar). Tadqiqotchining fikriga ko'ra janubiy So'g'dning sharqiy qismida joylashgan Antik davr manzilgohlarning umumiy maydoni 130 gektarga teng.

Qashqadaryo vohasi antik davr yodgorliklarida olib borilgan qazishmalar natijasida olingan ma'lumotlar ushbu davr binokorlik uslublari to'g'risida ma'lum xulosalar chiqarish imkonini beradi Yakkabog' tumanidagi Parmonqultepa yodgorligida bir qancha xo'jalik xonalari ochib o'rganilgan ularning devorlari paxsadan qurilgan. Bu yerda balandligi 2.2 metr diametri 0.8 metrga teng g'ishtli ustun saqlanib qolingan.¹

Markaz ko'chirilishining siyosiy va iqtisodiy sabablari bor edi. Yangi poytaxt shahar (Xitoy manabalaridagi Suse) markaziy Samarqand So'g'didan jom va Taxtaqoracha dovoni orqali Xisorning g'arbiy tarmoqlaridagi bronza va undan nariga- shimoliy Baqtryaga olib boruvchi qadimgi yo'llar chorrahasida strategik nuqtai nazardan juda qulay joylashgan edi. Dastavval u ellin hukmdorlarning shimoliy Qashqadaryodagi asosiy tayanch punkiti sifatida mo'ljallangan bo'lishi ehtimol. So'ng So'g'da mustaqil dinastiyalarning qaror topishi butun Kitob-Shahrisabz vohasining markazi bo'lib qolgan yangi shaharning ravnaq topishiga ko'maklashdi.²

¹ Хасанов.М., и Мехендали.С. Раскопки на Сангиртепе в Кашкадары // Археологические исследования в Узбекистана. 2003 Т "Узб миллий энсклопедияси" 2004 183-6

² Омельченко А. Районирование типология и внутренняя структура поселений античного времени восточной части южного Согда//. Т.2002 88-90с

¹ П.Равшанов. Карши ва Кеш тарихи манбалари.Карши "Насаф" 2005 20-6

² Кабанов С.К. В оазисах и степях Кеша и Нахшаба Т., "Узбекистон", 1988, 37-с.

Bir tomondan sug'orish tizmining rivojlanishi, ikkinchi tomondan Kitob-Shahrisabz vohasining markaziy qismida unumdor yerlar mavjudligi antik davrda kanallar tarmoqlari kengayishiga olib keladi Sho'robsoy va Qashqadaryo oralig'ida kamida uchta kanal aniqlanga soyning qiyi oqimidagi Saroytepa, Nomsiztepa va boshqa manzilgohlarga Qashqadaryodan uzunligi 8 kmdan ziyod bo'lgan Pistaxon kanali chiqarildi, uning sohili bo'ylab to'rt guruh mnazigohlar bunyod etildi. Kanal boshida toshdan qurilgan to'g'on tizmi hozirgacha saqlanib qolgan. Millod bo'sag'asida Oqchidaryoning o'rta oqimi bo'ylab yuqori saroy kanali yaqinida uchta katta bo'lmagan kanal va ehtimol suv ombori ham barpo etilgan.³

Urushdan keyin Respublika Fanlar Akamediyasining tarix va arxeologiy institute Qashqadaryoning o'tmish obidalarni o'rganilishini va tadqiq etishni rejalashtiradi. 1946-yildan boshlangan ish o'z natijalarini berdi.

Arxeologik tadqiqotlar asosan quyi Qashqadaryoda olib boriladi. Arxeologik qazuv ishlarining dastlabki samaralari haqida S.K.Kabanov maqola va axborotlari e'lon qilinadi.¹

Umuman so'ngi o'rta asrdagi shimoliy Qashqadaryodagi kanallar va ariqlar tarmog'i O'rta Osiyoda eng rivojlangan tarmoqlaridan biri deb hisoblanadi. Voha aholisini hamda sug'orish tizmi asosiy inshootlarini himoyalash uchun uncha katta bo'lmagan qal'alar qurilgan. Podayotoqtepa shunday qal'a namunasidir. Uning yuqori qatlami antik davr boshiga oid uni qurish uchun tanlagan joy qulayligi tufayli mavjud sharoitda mudofaa masalasi maksimal darajada hal qilingan.

Podayotoqtepasoyning burilishida qator joylarda qo'shimcha devor bilan kuchaytirilgan mustahkam soz tuproq qatlami ustiga qad ko'targan. Janub va sharq tomonlarda uni eni 8-11 metr bo'lgan xandaq o'rab turgan: shimol va g'arb tomondan qalinligi 3.5 metr bo'lgan devor yo'nilgan soz tuproqli paxsa hamda xom g'ishtdan iborat bo'lgan.² Sharqiy Qashqadaryo istehkomlari qo'shni mintaqalar mudofaa inshootlari bilan qiyoslash ularning rivojlanganlik darajasi o'sha davrda O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan ilg'or namunalarga mos bo'lganini ko'rsatdi. O'rta Osiyoning ko'hna shaharlarida Markaziy So'g'dagi Afrosiyob va Shimoliy So'g'dagi Nurtepa, Shimoliy Baqtryadagi Qiziltepa hamda Dalvarzintepada olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida shunga o'xshash istehkomlar aniqlandi.

Qayrog'ochtepadan olib borilgan tadqiqotlar juda qiziqarli ma'lumotlarni berdi. Bu yodgorlik Qashqadaryo vohasi o'rta qismida joylashgan yirik antik davr yodgorligi bo'lib, o'z hajmiga ko'ra faqat qadimgi Kitob shahar xarobasidan kichikdir.³ O'zining juda katta hajmiga qarmasdan manzilgoh mudofaa devori bilan o'ralgan, ammo uni o'rab turgan keng va chuqur irmoqlari o'ziga xos xandaq va tabiiy to'siq bazifasini bajargan.

Kitob o'rnidagi antik davr manzilgohi hisoblangan-ilk manzilgoh Qalandartepa yoki Tepai Afrosiyob "Shohnoma" ning boshqa bir mashhur qaharamon nomi bilan bog'liq. Islomgacha yaratilgan manbalarda bu hudud to'g'risida ma'lumotlar I.Markvant asarida keltirib o'tilgan. Hozir bu ma'lumotlar numizmatik matreallar bilan muayyan darajada to'ldirilmoqda.¹

Vohaning janubidagi Qayrog'ochtepa qal'asi hamda Kitob o'rnidagi poytaxt arki bo'lgan Qalandartepadagi imoratlar Podayotoqtepa yuqori qatlamlari bilan bir davrga oiddir. Mudofaa devorlari baquvvat poydevor ustiga qurilish usuli so'ngi jez, ilk temir davriga borib taqaladi. Bu vaqtda O'rta Osiyo janubidagi shakllanayotgan shaharlar bo'lgan va ilk shahar markazlaridagi qal'alar baquvvat asos poydevor ustida barpo etilgan. Mudofaa devorni shuningdek burjlar ham kuchaytirilgan. Asosan tekis joyda bunyod etilgan, Kitob devori paxsadan ko'tarilgan ustidan to'g'ri

³ Кадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавхалар//Маъсул мухарир: А.С.Сагдуллаев.Т."Шарк" 1998.12-б.

¹ Кabanov,С.К Археологические разведки в Шахрисабзком оазисе. 1951.61-68с

² Сагдуллаев А.С К вопросу о второй столице Согдианы. // СА 1988 223-230 с.

³ Крашенинникова Н.И. Разрез крепостной стены древнего Кеша. ОНУ,1968 60-с

¹Ртвеладзе Э.В. Монеты Кеша// история и культура южных районов средней Азии в древности и средневековы Т 1989.38-44с

burchakli, tamg'a bosilgan bir necha qator xom g'isht terilgan paxsa qatlamlari orasida bordon bosilgan, u zahdan va sho'rlanishdan asragan.²

Arxeologik tadqiqotlar ko'rsatilishicha mil.avv IV-III asrlarda sharqiy Qashqadaryoda uy-joy imoratlari istehkomlar va jamoat binolaridan farqli ravishda, asosan yarim yerto'lalardan va yengil bostirmasi imoratlardan iborat bo'lgan. Bu majmualarda paxsa va antik davrga xos bo'lgan kvadrat shakladagi xom g'isht uncha baland bo'lmagan devorlar va sandallar uchun ishlatigan. Masalan Podayotoqtepa devori ichidan o'zaro bog'lanib ketgan bostirmalar ostida uy-joy majmualari guruhi joylashgan.³ XX asrning 70-80 yillarida N.I Krashennikova rahbarligidagi arxeologiya otryadi eng shimoly Kitob tumanini tekshirdi. Sho'rob soy daryosi bo'ylab mustahkamlanmagan manzilgohlar aniqlandi.

Bu manzilgohlardan tashqarida kulolchilik ishlab chiqarish izlari ham saqlanib qolgan edi. Ilk antik davr, ilk temir asri manzilgohlarni topilishi katta voqea bo'ldi.

Qudratli mudofaa inshootiga ega bo'lgan bu manzilgohlarni o'rganish natijasida tadqiqotchilar vodiyning butun viloyatga nom bergan qadimgi markazi- Nautaka aynan shu yerda daryoni o'rta oqimida joylashgan degan xulosaga keladi. Qazish ishlari bu manzilgohlar ellin davrining boshidayoq obod qilingan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.¹

XX asrning 70-80 yillarida Qashqadaryo sharqiy qismining xaritasini tuzish bo'yicha keng miqiyosida olib borilgan ish jarayonida antik va o'rta sarlar davri yodgorliklari rayonlashtirish va tiplarga ajartish va dastlabki dehqonlar guruhlari kelgan davrdan boshlab mintaqa madaniyatining rivojlantirish masalalari ko'rib chiqilgan.² O'rta Osiyoning janubi va markazini Janubiy So'g'd orqali bog'lovchi hamda qadimgi davrlardan buyon mavjud bo'lgan ko'hna yo'llar muammosi alohida qo'yildi.³ Ayni mahalda mil.avv III-II asrlarda Kitob hududida ancha mustahkam uylar qurilgan. Ular odatda maxsus asos ustiga joylashgan O'rta Osiyo singari Sharqiy Qashqadaryoda ham qurilishda yoppasida xom g'isht ishlatishga o'tila boshlangan. Antik davrda odatda uylar xarxil vazifani bajaruvchi bir necha xonadan iborat bo'lgan. Maydoni 20-30 kv metr gacha borgan turar joy xonalaridan tashqari unga albatta xumxona kirgan. Xumxonada (8-12 kv metr) devor yonida yarimgacha yoki bo'g'zigacha yerga ko'milgan don, moy, sharob saqlanadigan bir necha xum bo'lgan bazan xumlar turar joy xonalari ichida joylashtirilgan.⁴

Xonalar shuningdek tashqaridan ko'mir cho'g'i keltirib solingan manqal yordamida ham isitilgan. Xonalarning derazasi bo'lmagan ko'rinadi. Hovliga olib chiquvchi eshiklar odatda ostonaga mahkamlangan yon ustunga o'rnatilgan. IV-asrning oxiri V asrning boshiga kelib esa to'g'ri burchakli g'ishtdan foydalanishga o'tilgan Sharqiy Qashqadaryoning Antik davrdagi me'morchilik va qurilish texnikasi Baqtriya va yanada ko'proq markaziy So'g'd texnikasiga monand bo'lgan. Buning sababi viloyat geografik jihatdan O'rta Osiyoning mazkur ikki madaniy markazi oralig'ida joylashganligidir.¹

Makedoniyalik Aleksandr yurishlari bilan bog'liq bo'lgan siyosiy o'zgarishlar, muhimi shu hodisalardan keyin Old Osiyo va Yunonistonning o'zidan ko'plab kishlar ko'chirib kelganligi O'rta Osiyo mintaqasi moddiy madaniyatning turli jihatlariga turli ta'sir ko'rsatdi.² Sharqiy Qashqadaryoda bu ta'sirning eng dastlabki izlaridan biri Podoyotoqtepada va Kitob o'rnidagi qadimgi shahar spool majmualarida kuzatiladi. Yangi shakllar eng avvalo, uzunqadahlar, lagan va kosalar keng yoyilgan. Chekkasi past tomonga yoki ichiga qaytarilgan, tubida xalqasimon bo'rtmasi

²Массон М.Е Работы Кешской археолого-топографической экспедиция ТАШГУ(КАТЭ) по изучение восточной половины Кашкардарьинской области// Т.1977.31-с

³ Шахрисабз 2700 минг йиллик мерос. Альбом, Тошкент, Шарк, 2002, 76-б

¹ Крашенинникова Н.И. Раскопки в Китабском районе//АО 1983. М. 1985, 533-534 с.

³ Кадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавхалар//Маъсул мухарир: А.С.Сагдуллаев.Т."Шарк" 1998.58-б.

³ Сагдуллаев .А.С Древние пути на юге Узбекистана// ОНУ 1981 33-38 с.

⁴ Кабанов.С.К. Керамический комплекс из наслоений древнего городища в Китабе// ИМКУ.Т. 1962 42-53с.

¹ Шахрисабз 2700 минг йиллик мерос. Альбом, Тошкент, Шарк, 2002, 77-б

² Ртвеладзе.Э.В Этюд по исторической географии Бактрии и Согдианы во время похода Александра Македонского/ ВДИ 2000.104-112с

bo'lgan, baliqdan tayyorlangan taom solishga mo'ljallangan likopchani alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Ko'zalarda tutqich tanasida esa metal qolipni eslatuvchi xalqalar paydo bo'ldi ayrim idishlar qo'sh quloqsimon shakl kasb etdi. Sopol sirtiga ishlov berishning yangi texnikasi joriy qilindi. U qizg'ish jigarran angop bilan qoplanib, jilov berildi, natijada idish laklangandek ko'rinadi.³ Avvalgi davrdan farqli ravishda antik davrda ishlariladigan idishlardan faqat qozon va manqal qo'lda yasalardi. Antik davrda Sharqiy Qashqadaryoda kulolchilik ravnaq topishida yuqori sifatli tuproq qatlamlari muhim rol o'ynaydi.⁴ Bu davrda Janubiy So'g'dning sharqiy qismida ishlangan sopol buyumlar butun O'rta Osiyoda hatto sopol tayyorlashda don qozongan Baqtriya va Samarqand So'g'di singari markazlariga qiyoslaganda ham eng yaxshisi edi⁵. Topilmalardan ma'lum bo'lishicha kundalik ro'zg'orda ishlatiladigan sopol idishlar qishloq kulolari tomonidan yasalgani holda yuqori sifatli sopol asosan shahar markazlarida tayyorlangan.

³ Кадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавхалар//Маъсул мухарир: А.С.Сагдуллаев.Т."Шарк" 1998.25-б

⁴ Усмонова.З.И К вопросу о ранней античной керамике древней области Кеш// ИМКУ 1973 53-55с

⁵ Кабанов.С.К. Керамический комплекс из наслоений древнего городища в Китабе// ИМКУ.Т. 1962 42-53с.